

महाराष्ट्रातील 0-6 वयोगटातील उत्तम गुणोत्तरांच्या जिल्ह्यांचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. आवटे एस. जे.

भूगोल विभाग प्रमुख वालचंद कॉलेज ऑफ आर्ट्स & सायन्स, सोलापूर.

सारांश :-

लोकसंख्या ही एक साधन संपत्ती आहे. परंतु हीच लोकसंख्या प्रमाणाबाहेर वाढत किंवा कमी होत असेल तर ती सुध्दा एक समस्या बनते. याची अनेक उदाहरणे जगात आहेत. भारतासारख्या देशात प्रति 10 वर्षात लोकसंख्येची वाढ वेगाने होत आहे तर जपान, युरोपीय देशात ही लोकसंख्या कमी होत आहे. त्या मध्ये ऍहिले असता विविध कारणांमुळे 0 - 6 या वयोगटात या मध्ये गेल्या 20 वर्षात फारच घट होताना दिसून

येत आहे. भारतात लिंग तपासणी, मुलाचा अट्टाहास, कुळाचा आधार इत्यादी कारणांमुळे गर्भ लिंग निदान केल्यामुळे व मुलींचा गर्भ काढून टाकण्याचे प्रमाण वाढल्याने गेल्या 20 वर्षात भारतात या वयोगटातील ग्रामीण तसेच शहरी विभागात फार मोठी घट होत आहे.

बीज संज्ञा : - साधन संपत्ती - गर्भलिंग निदान - मुलाचा अट्टाहास - लिंग गुणोत्तर.

प्रस्तावना :-

भारतात प्रति 10 वर्षानंतर जनगणना होते. त्यामुळे भारतातील लोकसंख्या वाढीचे चित्र समोर येते. त्यावरून देशाच्या विकासासंबंधी निर्णय घेता येतात. लोकसंख्येची वाढ ही जागतिक समस्या आहे. भारत व चीन हे देश तर या बाबत आघाडीवर आहेत. परंतु वयोगटानुसार विचार केला असता एका विशिष्ट वयोगटात मात्र लोकसंख्या वेगाने घटलेली दिसते. महाराष्ट्रात 2011 च्या जनगणनेनुसार मुलींच्या 0 - 6 या वयोगटात 30 कांने घट झालेली निर्देशनास येते. सतत होणारी घसरण दिर्घकालीन समाजस्वास्थासाठी घातक व स्फोटक आहे. 19890 मध्ये दर हजारी स्त्री जातीचे प्रमाण 946 एवढे होते. तर 2011 मध्ये तीन दशकात 63 अकांने घट झालेली आहे. याचा परिणाम भविष्यात समाजरचनेवर, सामाजिक अराजकतेवर होऊ शकते. वंशाचा दिवा म्हणून मुलाकडे ऍहिले जाते, तर मुलगी म्हणजे दुसऱ्याचे धन, लग्न सात मोठा खर्च इत्यादी मुळे स्त्री भुण हत्या वाढत आहेत. प्रत्येकाला प्रेम करणारी आई, आदर्श ऍत्नी, होतकरू मुलगी, उत्तम सुंदर सुन, हसरी नात हवी असते. परंतु

त्या करीता स्त्रीला जन्माला येऊ घावे लागते. तेव्हा वरील पूर्तता योग्यवेळी होतात. स्त्री भ्रुण हत्या होत राहिल्या तर भविष्यात हरीयाणा, पंजाब प्रमाणे स्थिती महाराष्ट्रात होऊ शकते. हरीयाणामध्ये लोकसभेच्या वेळी प्रचार करताना तरूणांनी नेत्यांना आम्हाला लग्नासाठी मुली उपलब्ध करा तरच तुम्हाला आम्ही मतदान करतो अशा प्रकारचा आवाज त्या राज्यातून येतो हे लक्षात घेतले पाहिजे. त्यानुसार शासकीय, सामाजिक व वैयक्तिक पातळीवर काम होणे गरजेचे आहे.

अभ्यास क्षेत्र :- प्रस्तूत शोध निबंधासाठी भारतातील एक महत्वाचे घटक राज्य महाराष्ट्र याची निवड केलेली असून हे दक्षिण व उत्तर भारताला जोडणारा दुवा म्हणून भूमिका बजावते. याचा विस्तार ७८०.४० उत्तर ते ३७०.६ उत्तर व ६८०.७० पूर्व ते ९७०.२९ पूर्व रेखावृत्त असून एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ३००७.७१३ चौ. कि. मी. आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार १२८७,८३७५ लोकसंख्या आहे. ७२० कि.मी. सागरी किनार, गोदावरी, भीमा, कृष्णा. वैनगंगा या सारख्या मोठ्या नद्या असून औद्योगिक, शेती, सामाजिक दृष्ट्या हे राज्य आघाडीवर आहे.

नकाशा क्र. १

उद्दिष्ट :- सदर शोध निबंधाचा मुख्य उद्देश या राज्यातील ० - ६ या वयोगटातील स्त्रीयांचे घटते प्रमाण याचा अभ्यास करून त्याची कारणे शोधणे असा आहे.

अभ्यास पध्दती :- प्रस्तूत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या आकडेवारीचा उपयोग करून त्या करीता विविध नकाशे काढण्यात आलेले आहेत. सदर आकडेवारी ही जनगणना व महाराष्ट्र सांख्यिकी प्रकाशनाचे साहित्य यावर आधारलेली आहे.

विक्षेपण :- २०११ च्या लोकसंख्या जनगणनेनुसार राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी असून भारताच्या लोकसंख्येच्या ९.३ टक्के आहे. लोकसंख्येची घनता ३६५ एवढी आहे. ०-६ या वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण २०११ मध्ये ९१३ होते. तेच २०११ मध्ये ८८३ पर्यंत खाली घसरले. हेच प्रमाण राष्ट्र पातळीवर ९१४ एवढे आहे. म्हणजेच ३१ एवढी घसरण १० वर्षात झालेली ही चिंतेची व चिंतनाची बाब आहे. राज्यातील १९९० ते २०११ मधील लिंग गुणोत्तर

तक्का क्र. 1

शून्य ते सहा वयोगट (एक हजार मुलामागे)			
वर्ष	एकूण	ग्रामीण	नागरी
1991	946	953	934
2001	913	916	908
2011	883	880	888

स्त्रोत :- महाराष्ट्र सांख्यिकी 2012-13.

तक्का क्रमांक 1 वरून असे दिसून येते की महाराष्ट्राच्या 1991 ते 2011 या तीस वर्षात दर हजारी 0-6 या वयोगटात मुलींचे प्रमाण सरासरी 946 वरून 883 एवढे कमी झाले. हेच प्रमाण ग्रामीण व नागरी विभागात पाहिले असता अजून वेगळे दिसते. ग्रामीण विभागात हे प्रमाण जास्त तर नागरी विभागात हे प्रमाण कमी दिसते. ग्रामीण भागात या दोन दशकात 73 एवढी तर 46 एवढी घट झालेली आहे. शहरी विभागात मुलगा व मुलगी हा फरक कमी होत असल्याने हे उदाहरण मानावे लागेल. ग्रामीण भागात मुली म्हणजे संकट म्हणूनही हे प्रमाण जास्त आहे. ग्रामीण साक्षरता 86 टक्के तर नागरी साक्षरता 91 टक्के असल्याने याचा परीणाम या गुणोत्तरावर झालेला असावा असे दिसते.

राज्यातील चांगले गुणोत्तराचे पाच जिल्हे :- महाराष्ट्र राज्यामध्ये 0-6 यावयोगटात देशाच्या तुलनेने झालेली असली तरी राज्यातील पाच जिल्हे असे आहेत की तेथे हे लिंग गुणोत्तर प्रमाण उत्तम आहे. म्हणजे 900 पेक्षा जास्त आहे. हे तक्का क्रमांक 2 मध्ये दर्शविलेले आहे. त्यानुसार गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया, रत्नागिरी, भंडारा हे जिल्हे आहेत. गडचिरोली येथे दर हजारी 0-6 या वयोगटात 956 मुली तर भंडारा येथे 939 मुली असे प्रमाण आहे.

तक्का क्र. 2

महाराष्ट्र - उत्तम लिंग गुणोत्तरचे पाच जिल्हे.

(0 -6 वयोगट)

अ. क्र.	जिल्हा	एकूण महिला (1000 पुरुष)	ग्रामीण (1000 पुरुष)	शहरी (1000 पुरुष)
1	गडचिरोली	956	961	918
2	चंद्रपूर	945	958	918
3	गोंदिया	944	947	927
4	रत्नागिरी	940	942	928
5	भंडारा	939	944	915

स्त्रोत :- महाराष्ट्र सांख्यिकी 2012-13.

वरील आकडेवारी कडे पाहिले असता असे दिसून येते की महाराष्ट्रातील एकूण सरासरी वयोगटातील प्रमाणापेक्षा या जिल्हातील मुलींची घट न होता वाढलेली आहे. (महाराष्ट्रात 883 प्रमाण) गडचिरोली 956 प्रमाण सर्वात जास्त तर भंडारा 939 एवढे आहे. याशिवाय चंद्रपूर 945, गोंदिया 944, रत्नागिरी 940 एवढे प्रमाण दर

हजारी ०-६ वयोगटात दिसून येते. या पाच जिल्ह्यात ग्रामीण व शहरी जन्म प्रमाण हे सुध्दा वेगळे आहे. ग्रामीण मध्ये हे प्रमाण या पाच जिल्ह्यांच्या सरासरी पेक्षा जास्त आहे. ग्रामीण विभागात गडचिराली येथे ९६१ म्हणजे सरासरीच्या ५ एवढे जास्त आहे तर शहरामध्ये ९१८ एवढे आहे. यावरून येथे ५३ एवढे ग्रामीण मध्ये प्रमाण जास्त आहे. सर्वात कमी प्रमाण शहरी विभागात भंडारा येथे ९१५ एवढे आहे. वरील जिल्ह्यांचा विचार केला असता हे जिल्हे आर्थिक मागासलेले आदिवासी, डोंगरी, जंगलयुक्त असल्याने येथे मुले व मुली यामध्ये फारसा फरक करायला यांच्याकडे जागृती दिसत नाही. साक्षरतेचे प्रमाण सर्वात कमी असल्याने येथे मुलगा किंवा मुलगी याचा तेथे फारसा फरक मानला जात नाही.

तक्ता क्र. ३

महाराष्ट्र सर्वात कमी लिंग गुणोत्तराचे पाच जिल्हे (०-६ वयोगट)

अ. क्र.	जिल्हा	एकूण महिला (१००० पुरुष)	ग्रामीण (१००० पुरुष)	शहरी (१००० पुरुष)
१	बीड	८०१	७८९	८४८
२	जळगाव	८२९	८३०	८२७
३	अहमदनगर	८३९	८३७	८४८
४	बुलढाणा	८४२	८४१	८४८
५	कोल्हापूर	८४५	८४२	८५२

स्त्रोत :- महाराष्ट्र सांख्यिकी २०१२-१३.

तक्ता क्रमांक ३ नुसार राज्यात पाच जिल्हे असे आहेत की तेथे सरासरी पेक्षा मुलींचे प्रमाण कमी आहे. सर्वात कमी प्रमाण बीड जिल्ह्याचे ८०१ एवढे आहे. तर जास्त प्रमाण कोल्हापूरचे ८४५ एवढे आहे. या गटात जळगाव ८२९, अहमदनगर ८३९ तर बुलढाणा ८४२ एवढे प्रमाण आहे. याच जिल्ह्यात ग्रामीण नागरी गुणोत्तर सुध्दा फरक आहे. ग्रामीण मध्ये हे प्रमाण सरासरी पेक्षा कमी आहे तर नागरी विभागात हे प्रमाण सरासरी पेक्षा जास्त आहे. सर्वात कमी ग्रामीण मध्ये हे प्रमाण बीड जिल्ह्याचे ७८९ एवढे आहे तर याच गटात कोल्हापूरचे प्रमाण ८४२ एवढे आहे. नागरी विभागात कोल्हापूरचे प्रमाण ८५२ एवढे असून ते सरासरी पेक्षा जास्त आहे. तर जळगावचे प्रमाण ८२७ एवढे सर्वात कमी आहे. या पाच जिल्ह्यांचे महाराष्ट्रातील स्थान पश्चिम मध्य महाराष्ट्रात आहे. येथे शेती, उद्योग, नागरीकरण याचा कवस्तार झाला आहे. त्यामुळे येथे लोकांचे राहणीमान, सामाजिक स्तर उंचावलेला आहे. त्यामुळे हे लोक मुलगा व मुलगी असा भेद करून मुलींचे संकट टाळण्यासाठी मुलींना गर्भातच मारून टाकतात. त्यामुळे या पाच जिल्ह्यात उपलब्ध माहितीनुसार सर्वात जास्त भ्रूण हत्या झाल्याचे उघड झाले आहे. बीड जिल्हा हा तर पूर्ण देशात याविषयी ओळखला जातो.

निष्कर्ष :- वरील सर्व आकडेवारी पाहिली असता असे दिसते की लोकसंख्या ही नैसर्गिक वाढ आहे. तीला आपण कोणत्याही वयोगटात कमी जास्त करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्याचे दुरगामी परिणाम समाज स्वास्था यावर होतो. म्हणून ०-६ या वयोगटात मुलींचे घटते प्रमाण ही मानवी मनाची मानसिक लक्षण आहे. त्याकरीता मुलींचे लग्न,

शिक्षण इतर ठिकाणात स्थान अबाधीत राखण्यासाठी शासनाने कठोर कायदे करून ही भूण हत्या थांबविणे गरजेचे आहे. या करीता महिलांना साक्षर केल्यास त्यांची मानसिकता बदलल्यास, प्रत्येक घरातील महिलांना जागृत केल्याने या गटातील मुलींचे घटते प्रमाण सामान्य होईल.

उपाय :- महाराष्ट्राला मोठा पुरोगामी चळवळीचा वारसा आहे. त्यामुळे अशा भूमीमध्ये ०-६ या वयोगटातील लिंग गुणोत्तर वाढवणे किंवा त्याला अडथळा करणे हे सहज शक्य आहे. तरीपण शासनाने विविध कायदे करावेत. भूण हत्येस जबाबदार सर्वांना मोठी शिक्षा देण्याची योजना करावी. समाज प्रबोधन, मुलगी म्हणजे दोन्ही घरचा दिवा या सारख्या मानसिकतेत वाढ करणे गरजेचे आहे. बेटी म्हणजे तू रोटि, पहली बेटी धन की पेटि या सारख्या विचाराचा प्रसार व प्रचार करून हे प्रमाण सामान्य करता येईल.

संदर्भ :-

1. जिल्हा सांखिकी अहवाल 2011-12
2. लोकमान्य दैनिक सप्टेंबर 2011 ान 25 ते 35
3. महाराष्ट्राचे स्त्री पुरुष प्रमाणाचे स्वरूप : डॉ. उत्तमराव ाथरे
4. महाराष्ट्र भूगोल शास्त्र संशोधकत्रिका जून 2001